

IL SAGGIO PUBBLICATO SUL N° 8 DI *NUOVA CORVINA*, AVENTE COME TEMA *IL FUTURISMO E L'EUROPA*, APPARIVA IN UN CERTO SENSO INCOMPLETO PER UNA GRAVE OMISSIONE DA ME OPERATA E RELATIVA ALLO SVILUPPO DI QUESTO MOVIMENTO IN UNGHERIA.

Il Futurismo italiano e l'Ungheria

GIANNI GISMONDI

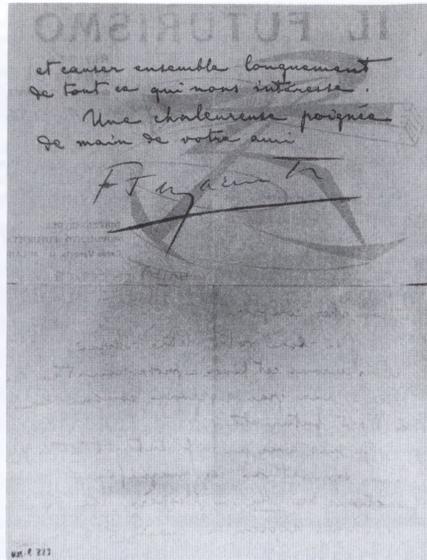
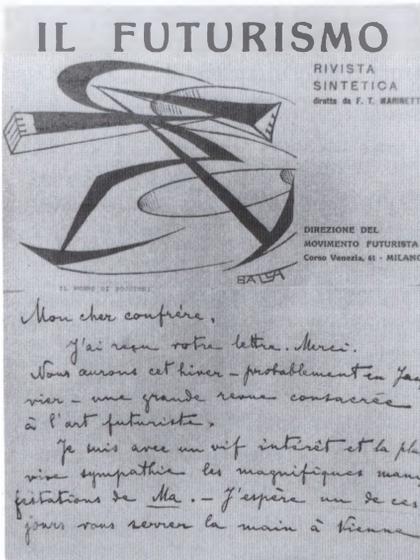
CÌÒ MI HA LASCIATO UN SENSO DI INSODDISFAZIONE CHE MI HA TORMENTATO FINO A SPINGERMICI A TORNARE SULL'ARGOMENTO CON UN SECONDO SAGGIO NEL TENTATIVO DI PORRE RIMEDIO A QUELLA INVOLONTARIA NEGLIGENZA.

PREMETTO SUBITO CHE NON È FACILE TRATTARE UN TEMA COSÌ ~~STENSO PER VIA~~ DEL FATTO CHE NON È STATO DIVULGATO IN MANIERA sufficiente, e anche perché gli artisti che diedero vita all'avanguardia ungherese non si riconobbero mai nell'ambito del futurismo, e rifiutarono sempre ogni etichetta che andasse in questa direzione.

Solo una parte della critica magiara tende a collocare le ricerche degli anni che precedono il primo conflitto mondiale in seno al futurismo. Imre Bori in tempi recenti ha proposto, nella sua opera *A Szecessziótól a Dadáig* (Dalla Secessione al Dada), *Simposion, Novi Sad 1969*, di considerare tutta l'avanguardia budapestina, fino al 1916, come futurismo.

Analizzare e comprendere il futurismo vuol dire conoscere e capire tutta l'epoca che lo parlori, significa avere molto chiara la situazione politica, sociale, economica, culturale e il livello di sviluppo industriale e tecnologico dei singoli paesi dove il movimento trovò paternità. Se guardiamo la situazione italiana dobbiamo immaginare un individuo che va a dormire la sera in un mondo ancora ottocentesco, privo di macchine,

Gianni Gismondi
Laureato in storia dell'arte all'Università La Sapienza di Roma, ha insegnato storia e filosofia nel liceo linguistico Enrico Medi di Sora (FR). Ha lavorato come lettore presso la casa editrice Lexika di Székesfehérvár. Attualmente insegna storia dell'arte presso il Dipartimento di Italianistica dell'Università degli Studi di Pécs, e letteratura italiana e storia dell'arte al liceo *Szent László* di Budapest. Ha pubblicato due libri di racconti a carattere popolare e collabora attivamente con articoli di argomento culturale al mensile bilingue *Italia* e a *Nuova Corvina*.

Lettera di Marinetti a Kassák

di fabbriche, e di tutti i nuovi strumenti che la tecnica e la scienza erano già in grado di offrire, e si sveglia la mattina dopo in uno scenario completamente mutato, fatto di fabbriche dalle ciminiere fumanti, da un ambiente dominato dal rombo dei motori delle automobili, dallo sferragliare dei tram sulle rotaie, dalle folle di genti tumultuose che frettolosamente si recano al lavoro. Ecco, era questo il nuovo panorama che si era venuto a creare, e che si era imposto in maniera repentina nel giro di pochissimi anni, suscitando l'attenzione di molti artisti e intellettuali, soprattutto di quelle persone che vedevano nell'industrializzazione una sorta di redenzione della nazione, una sorta di rinascita, auspicando quantomeno la possibilità, per l'Italia, di uscire dalla posizione di fanalino di coda nell'ambito del contesto europeo. Tutto ciò, misto a quei sentimenti patriottici risorgimentali ancora molto vivi, e a una buona dose di memoria storica, generava in quegli intellettuali di natura marinettiana un infantile entusiasmo.

La situazione ungherese non è proprio simile a quella italiana, anzi, nonostante la nazione sia una delle componenti primarie di un potentissimo impero, il paese è ancora prevalentemente agricolo con un patrimonio terriero nelle mani di pochi. Lo scenario che si para davanti agli occhi dei componenti dell'avanguardia non è quello di un paese dinamico che pulsa di vita, non sono i grandi spazi delle periferie industriali, non sono le masse tumultuanti a colpire l'immaginario degli artisti. Possiamo dire che il futurismo in Ungheria è generato piuttosto da una voglia di modernità che stenta ad arrivare, e non da una modernità che lo genera come conseguenza.

Molte riviste e giornali attivi a Budapest, negli anni che precedettero il primo conflitto mondiale, prestarono molta attenzione agli artisti italiani e, in modo particolare, alla figura di Boccioni. La studiosa d'arte Júlia Szabó sosteneva che tutta la critica ungherese aveva sottovalutato la componente futurista italiana nell'avan-

február elseje körül ismét premétre lesz, még pedig magyar. Szóval az utalozás a cine-anak a behozatala, illetve szorgalmazása körül a szándékot. Bató fundusát végre ismét a díjazást Bató utra is igen nagy sikert várunk. A Casino de Paris új táncszámai szintén szíves hazat vonzanak.

CEUX. KÖZVEZNY. de réputation et de finesse
REPARATOR
 Készítők: Kézművesmesterek. Ára 1 és 2 kor.

Keresnek egy sikkasztó és hamisító vőlegényt.

Székesfehérvárról jelentik nekünk: A fővárosi rendőrség két nappal ezelőtt közölte a székesfehérvári rendőrséggel, hogy Bató István székesfehérvári Budapesti alkalmazott postai-telegraphiai tisztviselő fél év óta rendszeresen hamisított csekket, mintegy 3000 korona értékben. Bató elment Budapestra a azt hiszik, hogy ottan hazament Székesfehérvárra. A székesfehérvári rendőrség megállapította, hogy Bató nem más, mint az az itteni penzüzletieknek az emelt összegűen sikkal több pénzt van elhelyezve maga hamis csekkjában. Batót, aki most vőlegény, keressék. Össze és egy harajja levelet kapott Batóval, aki e levelekben bejelenti, hogy megköszönést követ el.

Kibékül

két német dinasztia.

Meglátjuk, hogy a Holenzollern-ház és a Wittelsbach-dinasztia között kibékülés készül. Az első belépőn tisztosított nekünk, Vilhelmszár herceg, Viktoria Luiza hercegné és az új herceg, a Cumberlandi herceg, a Wittelsbach-dinasztia új uralkodója, Albert herceg, az új Erő Ágost braunschweigi herceg magát, Olga hercegnőt. Albert herceget a megerősödése miatt ez a kettős eljegyzés ismét szándék. Mielőtt az eljegyzés bekövetkezik, Erő Ágost herceget proklamálni kell. Braunschweig uralkodó hercege és a Wittelsbach-dinasztia neki a Weil-föld. A két német dinasztia között ezzel megszűnik az ellenségeskedés, amely 1866 óta fennáll.

Amerikában

ifjokak egy magyar sikkasztót.

Amikor jelentik nekünk: Wagner Ferenc, a tiszvári maratonal mercurialis bevándorlás helyén élzelint mintegy huszonöt éves koruna elszakasztása után Amerikába szökött. Wagner elien elfogatási parancsot adtak neki. A hatóságok sikerült a szökevény Amerikában ahban a pillanatban letartóztatni, amikor ottan akart szállani. Wagnert ugyanaz a hatóságok Wilhelm II. hajóján már utnak is engedték és valószínűleg meg e hó végén érkezik Brehában a rendőrségre. Wagner a maratonal körül számos mercurialis paraszót is megköszönhet, mintegy huszszor korona erejéig. A felfedezést Wagner elien a paraszót a malommal együtt tették meg.

SZINHÁZ és MŰVÉSZET.

Jaj, a futuristák!

Befordultam a szalonba. Szédek hozzáfűzi, hogy a Nemzeti Szalonba. A falakon igen szép ráncokban festések vágnak légtak. Szép szavak. Hol egy két szót, hol egy város, szavak. Ezek a keretekkel, bennük festékes vaszonnal képezik az úgynevezett futuristák és expresszionisták művészetét.

A kültetésnek van egy igen jó tulajdonsága: a katalógus. E kinnó magyartalanúsággal megírta mű műbárggát az a következőkről: Bozzini Umberto:

A névetség. A jelenet átlólag egy ötletet az utaló ábrázolva, a katalógus szerint. Szédek impresszionizmus szerint: salata celette, újjaj.

Gyönyörű kép a forradalom. Russolo Luigi műve. Nagyon szép, derekszögök sorakoznak egymás mölé, ami azt ábrázolja, hogy a forradalom igen derek dolog. A kép szélen nemely gyanús fogarank is forradalmi.

A legszébb képe tartozik a "Tina hajak" felirattal. Levegő, egy háró, két ábról feljebb dedarantam könyvek, jobbra balra a Duna a Csepelváros, balra jobbra a városigéti tó Hunyadváral.

De a legzsebb a Nyugatban táncosok. Ez direkt szenzáció. A katalógus így magyarázza:

Myglen táncosok. Egy táncosok együttes bemutatása, még pedig régebbi és jelenlegi, táncos és táncosok, kétszögök és nagyok, ahogy azok a művészek lelkeiben is előre kelnek, aki ezt a táncosokat életnek kárhozó példájában tanulmányozta.

Konstatálhatjuk, hogy ez a táncosok nagyon nyugtalan, amire oka van, mert renyvontak egy mozaik-bosszút. De mi magval nyugtalanul a néző. In például mond a parchoz feltek, hogy egyszerre csak ream tör egy ilyen impresszionista és avakonok okkerek és kávévez a dahoméji szaván ardegyünk.

Ezek voltak az impresszionizmus, amikor végintem a képeket. De konstatáltnon kell, hogy mégis csak ilyen emberek ezek a futuristák. Minden kép alá odairák: nem eladó. Amiből onként következik, hogy a képeket nem lehet megvenni.

Mintha ugyan akadna valaki, akinek kedve kerékedne pénzt adni ezekért a képekért!

* Szánpadi szerzők az igazságügyminiszterrel. A Magyar Szánpadi Szerzők Egyesületének mintegy tízezer tagból álló küldöttsége tisztelteti ma dében Helén Jeno államk. vezetésével Balog Jeno igazságügyminiszterrel, hogy meggyőztesse Magyarországot a családokhoz a földművelőjé védelmére alakult bérmi nemzetközi egyesülethez. A küldöttség kifejtette a miniszter előtt, hogy milyen nagyfontosságú a magyar szánpadi szerzők névze a bérmi konvencióhoz való csatlakozás. Azt kérték, hogy a csatlakozás lehetőleg május végéig megtörténjen, mert június elején lesz Budapestén a nemzetközi kiadó kongresszus, amelynek szeretnék bejelenteni, hogy már Magyarországot is védők és kötelezik a bérmi egyezmény pontjait.

* Nagy művészhangverseny. Nagy az érdeklődés a Kereshedeim Alkalmazottak Országok Egyesületét által február kilencedikén a Vigadó nagyteremben játkozom intérményei javára rendezendő hangverseny iránt. Az idek hangverseny közreműködő korot is ott látuk a hazai művészek legelőkelőbbjeit. Közreműködnek: Csontos Gyula, Medgyaszay Vilma, Király Ernő, Bírsony Dóra, Terovszky Margit, Raskó Geza, Komlóssy Emma, Rákay Márton, Ladák Anna, Szinyai Albert, Furry Oiga, Nagy Margit és Eisenbach Rózsa. Jegyek az ügyesült iródszámban (VI. Andrássy-ut 67.) kaphatók.

* Színházak műsora. Operaház. Hétfő: Nincs előadás. Kedd: Troubadour. Szerda: Nincs előadás. Csütörtök: Hoffmann meséi. Péntek: Lullu-hauer. Szombat: Bohémélet. Vasárnap délután: Sámson és Delila; este: Hoffmann meséi. Nemzeti Színház. Hétfő: Manna Vanna. Kedd: A hód. Szenta: Barlanglakók. A mama. Csütörtök: A hód. Péntek: Az első és a második. (Eltérő) Szombat: Az első és a második. Vasárnap délután: A hóval adóhó leánya; este: Az első és a második. Hétfő: Cyrano de Bergerac. Vigadóház. Hétfő: Bella. Kedd: A szőba. Szerda és csütörtök: Bella. Péntek: Az osztr. Szombat délután: Huszárserceim (hangverseny);

este: Bella. Vasárnap délután: Tatárjárás; este: Bella. Népmopera. Hétfő: Carmen (Magyar Színház). Lyda Ludovik. Balatonfüred. (Magyar Színház). Kedd: Szász ar. Vasárnap délután: A magyar lellepével. Csütörtök: Carmen (Magyar Színház). Péntek: Alarcosbál (Magyar Színház). Szombat: Az igazság (Treumann). Hétfő: Vasárnap délután: Denevér; este: Az igazság (Treumann). Hétfő: Hétfő, kedd: A Szász ar. Csütörtök: A Szász ar. Szombat: Róza néni. Vasárnap délután: Kasi; este: Róza néni. Királyi Színház. Hétfő: Hétfő: A prinás. Vasárnap délután: A prinás.

Pallós

gyujtogatással vádolják

Pallós Ignácnak, a hatmillió rézes ezalás elkövetőjének több bűlgazdya a mában kétszer gyuladt ki. Januárban égett szőr, a második tűz az év utolsó hónap volt. A gyár biztosítva volt és az első tüz kétszázegyenvenzer koronát, az utóbbiak százszázegyenvenzer koronát fizettek ki rosszul tulajdonosnak. A százszázegyenvenzer ná a hitelekhez foglalták le és így az került Pallós kezéhez. A többi esemény mind a két eseményt gyanus volt a tüz és a díttak a nyomozást, hogy gyujtogatás tört. A nyomozás azonban semmire eredményes nem járt.

Most, hogy Pallós bűnei napfényre tek, újra megindították a gyujtogatás ügyét nyomozást. Jelenkezett a szelthamos vád egyik munkavezetője, aki volt gazdja ellenszám terhelő vádlómat. Ez a csendőrség az ügyre a budapesti rendőrségre, amely az ügyészséget juttatta le és így az került Pallós kezéhez. A vizsgálatot és Pallós összes iratainak felolgozását. A vizsgálóbíró vezék a vizsgálatot és Pallós összes iratainak felolgozását. A vizsgálóbíró vezék a vizsgálatot és Pallós összes iratainak felolgozását. A vizsgálóbíró vezék a vizsgálatot és Pallós összes iratainak felolgozását.

Lefoglalt részvények.

A pesti rendőrség megkeresése után a beszárolt rendőrség tegnap 500 darab tesszár-várjandó vasuti elsőbbségi részvényt foglalt. Beszárolt részvények: Takarékpénztárnál, amiből Pallós Ignác zálogosított el a banknál. Ványkés névűreke összesen 100.000 korona darab részvény. Pallós és Somló, a többi Fekete és Somló adózárszámba vannak. Pallós Ignác bántalmaz, harca Maly és Ló Nándor, — mint nagy megírás, — a móddal eltek a vizsgálóbíróknak előzetes tartozást ellenelő végzés előtt. A vádny elutasította a fellejyarást és, helyben a vizsgálóbíró végzését. A két terhelt továbbra is vizsgálattal fogásban marad.

Alkalmi véto
 néni egy óra
butorok
 szőnyeges
 csillárok-b
Nagy Zsigmond
 VI., Lázár-utca 3. szá
 Bazilika közelében (szűk ház)
 Jelenkeznek festési Vótalkányos és mindenkinék megköszönés

guardia sviluppatasi negli anni prebellici in Ungheria. Nella sua opera *A magyar aktivizmus története* (Storia dell'attivismo ungherese), *Corvina, Budapest 1981* la Szabó dice esplicitamente che, nonostante le posizioni politiche del movimento italiano, completamente opposte a quelle dell'avanguardia ungherese, esso ebbe un ruolo notevole sugli artisti magiari.

La rivista culturale ungherese ad occuparsi per prima di futurismo italiano fu *Nyugat* (Occidente) con un articolo di Mihály Babits, del 1910, in cui il poeta recensì la raccolta di poesie di Paolo Buzzi dal titolo *Aeroplani*. Un secondo articolo dedicato ai futuristi uscì nel 1912 in occasione di una mostra che gli italiani tennero a Parigi, autore dello scritto fu Béla Balázs che, rispetto a Babits, dimostrò una visione più aderente alle poetiche del gruppo. Un altro intellettuale di quegli anni che si occupò di futurismo fu Dezső Szabó che esordì su *Nyugat* del 1912 con una recensione a *Le futurisme* di Marinetti e, successivamente, sempre sulla stessa rivista, con un saggio del gennaio del 1913, dove parla della morte dei grandi valori tradizionali, dei grandi ideali del passato che avevano accompagnato da sempre l'esistenza dell'uomo. Nel saggio si evince che Szabó ha compreso le cause della crisi che investe gli intellettuali dell'epoca moderna. Quella stessa crisi che rende orfani i personaggi del mondo borghese elaborato da Pirandello, e che hanno perso la patria, la famiglia, l'idea e Dio, e vivono da disadattati in un universo che li fa sentire estranei. È la stessa crisi che investe i personaggi di Kafka. Szabó indica in *Le foglie* di Walt Whitman la strada da seguire, definendo *Le foglie* opera futurista perfetta.

Nelle biblioteche di Budapest si conservano ancora i giornali dell'epoca e su questi è possibile osservare le posizioni della critica in relazione al futurismo italiano, e delle conseguenze che il movimento sortì su tutto l'universo dell'arte in questo paese. Per citare un evento significativo, voglio far riferimento alla mostra che si tenne nel 1913 al Nemzeti Szalon, dove vennero esposte le opere di tutto il gruppo capeggiato da Marinetti. Nell'occasione molti giornali si occuparono dell'evento culturale, tra questi ho trovato il *Vasárnapi Újság* del febbraio del 1913, e il giornale *A Polgár* che gli dedicò un articolo molto eloquente e squisitamente ironico: «Uffa i futuristi!» dice il giornalista, e continua con una vena sarcastica sostenendo che la mostra è una bella esposizione di cornici con l'unica nota positiva, nonostante il pessimo linguaggio ungherese, nel catalogo. Il singolare critico d'arte si cala anche in un'analisi delle opere sostenendo che *La risata* di Boccioni che dovrebbe rappresentare, in realtà, un ambiente di ristorante, secondo il suo modesto parere, è un'insalata con aceto e olio, mentre *La rivoluzione* di Luigi Russolo viene liquidata come una serie di angoli retti. E, non soddisfatto, passa ad analizzare *I capelli di Tina* che viene definito se lo si guarda dall'alto in basso come un lago viola, mentre se lo si osserva all'incontrario, il visionario giornalista vi scorge il gomito di sua bisnonna e, non pago delle sue affermazioni, sostiene ancora:

«...da destra a sinistra si vede il Danubio con l'isola di Csepel, e da sinistra a destra il Városliget con il Castello di Vajdahunyad....Ma l'opera che le batte tutte è *La danzatrice irrequieta*. È sensazionale. Il catalogo commenta così: è un insieme di impressioni, vecchie

Collage «Twintig», 1921. Carta 150 × 105 mm. Collezione privata

e attuali, lontane e vicine, piccole e grandi, impressioni che nascono nell'animo dell'artista il quale ha studiato le danzatrici nei vari periodi della sua vita. Possiamo infatti costatare quanto sia irrequieta questa danzatrice, ma ha i suoi buoni motivi di esserlo perché le è stata impressa una struttura a mosaico. Ma tanto più è irrequieto lo spettatore! Io ad esempio ho continuamente paura che ad un tratto un impressionista del genere mi assalga e mi butti dell'ocra addosso trasformandomi in un ritratto del sultano...

Queste sono state le mie impressioni mentre guardavo la mostra. Alla fin fine ho dovuto constatare che questi futuristi, nonostante tutto sono delle persone raffinate, visto che a pie' di ogni quadro hanno posto la dicitura: Non è in vendita. Va da sé che questi quadri non si possono vendere. Come se ci fosse qualcuno che viene assalito dalla voglia di spendere soldi per queste opere!»

È curioso come il giornalista non riesca a distinguere tra futurismo e impressionismo, e come si tenda a mettere le avanguardie dentro un unico calderone. L'articolo, non molto dissimile da quello di Louis Vauxcelles che disse, in occasione della mostra degli espressionisti francesi, *Donatello chez les fauves*, e da quello di Louis Leroy che sul *Chiarivari*, importante giornale satirico francese della seconda metà dell'Ottocento, definì il gruppo di Monet *impressionisti imbrattatele*, facendone la loro fortuna, così come Vauxcelles aveva contribuito a fare quella dei *fauves*. L'articolista ungherese, insieme a tanti altri giornalisti, anche se in maniera negativa, contribuì a divulgare nel bene e nel male il futurismo.

E alla mostra del 1913 non rimase indifferente un artista come Kassák che ebbe modo di vedere i loro quadri, e ne ricevè uno stimolo che lo spinse ad occuparsi più assiduamente di pittura orientandolo verso le ricerche dei futuristi italiani, anche se, da un'attenta osservazione dei suoi quadri, io trovo che essi manchino di quello slancio dinamico, di quella esplosione di forza ravvisabili invece nelle opere del gruppo di Marinetti, ma non siano per questo meno validi. Se provo ad analizzare le opere di Kassák, riscontro piuttosto una vicinanza ad alcuni artisti delle avanguardie russe e, successivamente sovietiche, e mi viene da pensare al suprematismo di Kasimir Malévic, al produttivismo di El Lissitzky e, in maniera più vaga, anche ad Alexandr Rodcenko. Sarei portato a credere che il futurismo ungherese sia qualcosa a se stante, assolutamente originale, e figlio della cultura e della situazione socio-economica e tecnologico-industriale che l'ha partorito, anche se i documenti esistenti lasciano piuttosto credere a una influenza diretta di Marinetti su Kassák e a un rapporto di dare-avere che pende a favore degli italiani. Ancora negli anni '20 Marinetti scriveva su carta intestata delle missive a Kassák dove esprimeva l'intenzione di incontrarlo per sviluppare dei comuni progetti in senso futurista.

E, rimanendo in tema, trovo piuttosto delle forti somiglianze di forma tra la poesia di Marinetti e quella di Kassák. Vi sono dei componimenti di quest'ultimo dove i *Brr... bum... bumbum... Sssci pa-pa-pa*¹ mi fanno pensare ad altri *Bum pum* e *ta-pun*. E come ho detto, nonostante la forte somiglianza nella forma, altrettanto non si può dire nel contenuto. In Marinetti c'è una esaltazione della guerra, vista come igiene, come pulizia, come massima espressione della tecnologia attraverso il dinamismo. In Kassák c'è piuttosto un rifiuto della violenza, una sorta di pacifismo, il «Bum» di quest'ultimo è molto diverso da quello di Marinetti. Dice Kassák:

«...i soldati color della terra gemendo sprecano i loro poveri cuori malati e ovunque vanno c'è...sangue...sangue...sangue»².

Già Dezsó Kosztolányi, che aveva tradotto i poeti italiani, sottolineava la profonda differenza tra le due poesie, accusando il gruppo di Marinetti di esaltare la guerra senza saper nulla della guerra, mentre in Kassák, sosteneva sempre Kosztolányi, vi è una consapevolezza diversa, più umana, più autentica. Kassák ritiene che la guerra sia una grande disgrazia, mentre l'uomo, indipendentemente dalla fede politica, dall'appartenenza culturale, etnica, e religiosa deve convergere verso la pace.

Forte di queste idee, Kassák nel 1915 fondò *A Tett* (L'azione) e Dezsó Szabó scrisse l'articolo di apertura con il quale prese le distanze da *Nyugat* dichiarando la morte di ogni estetica e annunciando l'era dell'artista operaio e combattente, l'era della rivoluzione, il trionfo del socialismo e la fine di ogni guerra. A causa dei suoi toni accesi, che continuarono anche negli anni successivi, la rivista venne fatta chiudere in piena guerra con un decreto del Ministero degli Interni del 20 settembre 1916. Quasi immediatamente Kassák fondò una seconda rivista chiamata *Ma* (Oggi) che riuscì a sopravvivere perché si occupava più di arte che di politica smorzando un po' i toni aspri che avevano caratterizzato *A Tett*.

Nel 1918 solo un anno prima della chiusura, *Ma* continua a dedicare spazio al futurismo italiano. Kassák, nonostante fosse fortemente orientato a sinistra, non volle mai legare la sua rivista al partito comunista. E quando venne istituita la Repubblica dei Consigli, tentò con tutte le sue forze di non sottomettere l'arte alla dittatura proletaria. Béla Kun sostenne che *Ma* era un prodotto della decadenza borghese, al che Kassák replicò con una lettera volante che fu distribuita in massa. La ritorsione di Kun fu di sospendere la fornitura di carta alla rivista, causandone così la cessazione definitiva.

Con la fine della Repubblica dei Consigli ci fu la diaspora degli artisti ungheresi, soprattutto di sinistra. La normalizzazione della situazione non diede luogo ad alcuna rinascita, anzi gli spiriti più capaci trovarono ospitalità in vari paesi d'Europa e d'America.

NOTE

1 Kassák Lajos, *Összes versei*

2 *Ibidem*